

*Ю.А. Калагін,
канд. соціол. наук*

*Yu.A. Kalagin,
Candidate of Sociol. Sci.*

РОЛЬ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ У ВІДТВОРЕННІ СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІОНАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ

Abstract. The social aspects of military education are considered. The author discusses the maintenance of the system of military education, surveys both the history of development of the military school and its modern condition, and presents the ways to use the social reserves of military education.

Будівництво сучасних збройних сил вимагає вирішення комплексу завдань як військово-технічного, так і соціального характеру. Сьогодні військові експерти відзначають зростаючий взаємозв'язок цих завдань. Вказується на те, що вирішення суто військових питань практично на всіх рівнях великою мірою залежить від ступеня вирішення соціальних проблем. Більш того, така залежність на сьогоднішній день має явну тенденцію до посилення у зв'язку із зростанням ролі людського чинника у військовій справі. Міцність і надійність людського чинника у Збройних силах України, є такою ж значущою, як і надійність військової зброї і техніки.

Останнім часом на всіх рівнях військового управління обговорюються численні аспекти і напрями продовження військової реформи. Військова реформа та її важлива ланка – реформа соціальної сфери, обумовлена, перш за все, тими процесами, які відбуваються у світі і безпосередньо в Україні. Безумовно, що чинниками, які зумовлюють необхідність прискорення реформування військово-соціальної сфери, є гострота соціально-демографічної ситуації в країні, відсутність ефективного механізму соціального захисту військовослужбовців і членів їх родин, недосконалість існуючих норм і методів організації соціальних відносин в Збройних силах. Актуальною залишається проблема невідповідності високого рівня інтенсивності військової праці з низьким рівнем її оплати.

У центрі військової реформи як об'єкт і як суб'єкт-виконавець перебуває людина. Без її активної участі, ні про які позитивні перетворення мови бути не може. Величезні можливості, закладені в людському чиннику, самі по собі не трансформуються у високі показники бойової готовності армії і флоту. Для того щоб вони не залишилися невикористаними резервами, необхідно повною мірою задіяти створену у Збройних силах систему забезпечення відтворення соціально-професійного потенціалу військовослужбовців, привести її у відповідність із сучасними вимогами. Необхідно створити ефективну систему для створення, відновлення, накопичення і оновлення можливостей ефективної військово-професійної діяльності військовослужбовців.

Зміна принципів комплектування Збройних сил, професіоналізація військової праці вимагають побудови адекватної системи соціального відтворення, розробки і використання нових підходів до його здійснення.

Одним із чинників, що забезпечують відтворення соціально-професійного потенціалу військовослужбовця, є інститут військової освіти. Тому найважливішим елементом створення сучасної системи соціального відтворення в умовах армії є посилення відтворювальної функції військової освіти.

Проблема соціального відтворення в системі освіти багатоаспектна. В її розробку внесли свій внесок багато дослідників.

Основоположні принципи освіти, що сприяють інтеграції особистості в суспільство, розглядали у своїх роботах Б. Бернштейн, П. Бурдьє, М. Вебер, Є. Гідденс, Є. Дюркгейм, Д. Т. Парсонс, Н. Смелзер. При цьому П. Бурдьє був одним з перших, хто звернув увагу на відтворювальну функцію освіти і заклав методологічні основи її наукового аналізу. Він показав, що освітня система виконує визначальну роль в процесі відтворення соціальної структури суспільства. Батьки, які мають високий соціальний статус і володіють значними соціально-економічними ресурсами, можуть дати своїм дітям високоякісну освіту, що, у свою чергу, допомагає дітям посісти престижні робочі місця [1].

Вітчизняні соціологи досліджують освіту як процес відтворення соціальних відносин і способів організації цього відтворення, а також освіту як соціальну систему, як соціальний інститут. З числа вітчизняних досліджень особливий інтерес викликають праці В.І. Астахової, В.С. Бакірова, В.П. Городяненка, Н.П. Лукашевича, Л.Г. Сокупянської, Е.А. Подольської, В.В. Чепак [2]. Різним аспектам проблем військової освіти присвячені роботи І.В. Біжана, П.В. Квіткіна, Є.Я. Лусса, М.І. Нешадима, В.Г. Радецького, В.І. Ткаченко, М.П. Трєбіна, О.С. Челпанова [3].

Разом з тим практично відсутні роботи, присвячені вивченню питань ролі військової освіти в процесі відтворення соціально-професійного потенціалу військовослужбовця. Таким чином, на даний час існує потреба в соціологічному аналізі цього соціального явища.

Метою статті, що пропонується, є аналіз результатів дослідження ролі військової освіти в процесі відтворення соціально-професійного потенціалу військовослужбовця сучасної армії України. Дослідження проводилося за безпосередньої участі автора в Харківському університеті Повітряних Сил імені Івана Кожедуба в період 2000–2007 рр.

Військовослужбовець армії XXI століття – це не тільки висококваліфікований фахівець, який має фундаментальну загальнотеоретичну і спеціальну підготовку. Перш за все, це патріот, громадянин, соціально зріла особа, яка усвідомлює імператив виживання і глобальної відповідальності кожної людини за майбутнє планети. Наявність високого соціально-професійного потенціалу є необхідною умовою для сучасного військовослужбовця. Формування, а в масштабах Збройних сил – відтворення соціально-професійного потенціалу військовослужбовця – одна з головних цілей військової освіти [4,181].

Розглянемо, як проходило становлення системи військової освіти в Україні, що являє собою система військової освіти сьогодні і як здійснюється процес відтворення соціально-професійного потенціалу військовослужбовця в Україні.

Під системою військової освіти ми розуміємо мережу військових навчальних закладів, факультетів і кафедр військової підготовки, військових ліцеїв; комплекс законів, загальнодержавних та відомчих нормативно-правових документів, а також органів управління системою військової освіти. Військова освіта розглядається нами як елемент системи державної освіти, який покликаний забезпечити процес освіти у відповідності до вимог, установлених органами державного і військового управління. Процес військової освіти здійснюється на підставі нормативно-правової бази, починаючи від нижчих виконавчих (солдатських, матроських) кваліфікацій і закінчуючи вищими – офіцерами управління оперативного рівня.

Система військової освіти в Україні пройшла тривалий і нелегкий шлях становлення. Після розпаду СРСР на території України залишилися: 2 військові академії, 30 вищих військових училищ, 2 середніх училища, 1 відділення і 73 кафедри військової підготовки при цивільних вищих навчальних закладах та одне суворовське училище, які готували щороку 10–12 тис. кадрових офіцерів і 30 тис. офіцерів запасу. Кількість випускників-лейтенантів значно перевищувала потреби молодшої армії України, що вимагало скорочення кількості ВВНЗ. У той же час підготовка лейтенантів за окремими військовими спеціальностями не здійснювалася взагалі, і необхідно було терміново організувати їх підготовку.

Сьогодні навчання військових фахівців здійснюється в більш як 60 вищих військових навчальних закладах і військових навчальних підрозділах цивільних вищих навчальних закладів. Протягом 2005 р. чисельність особового складу військових навчальних закладів скорочена на 5360 осіб (у т.ч. 3810 військовослужбовців і 1550 цивільних працівників), що дозволило зменшити щорічні видатки Міністерства оборони на 20 млн. грн. На кінець 2005 р. чисельність особового складу в системі військової освіти становила понад 31 тис. осіб (або 11% загальної чисельності Збройних сил), у т.ч. понад 3000 науково-педагогічних працівників (з них докторів наук – 164, кандидатів наук – 1209) [5, 55].

Уточнення завдань Збройних сил, скорочення їх чисельності та зміна структури зумовлюють скорочення потреби у військових фахівцях і вимагають змін у їхній підготовці та спеціалізації, що, у свою чергу, спричиняє необхідність суттєвих змін і самої системи військової освіти. З метою вдосконалення системи військової освіти і приведення її у відповідність до нових завдань і структури Збройних сил, Державна програма на 2006–2011 рр. передбачає, зокрема, скорочення мережі військових навчальних закладів та об'єднання їх можливостей з можливостями цивільних навчальних закладів. Так, наприкінці 2011 р. у складі Збройних сил планується мати 12 військових навчальних закладів і факультетів загальною чисельністю близько 10 тис. посад (7% загальної чисельності Збройних сил України), у т.ч. близько 7000 військовослужбовців та 3000 цивільних працівників.

Зокрема, з 2007 р. підготовка фахівців для Сухопутних військ за всіма спеціальностями здійснюватиметься в єдиному видовому навчальному закладі на базі Львівського військового інституту Національного університету “Львівська політехніка”.

Одночасно з удосконаленням системи військових навчальних закладів скорочується державне замовлення на підготовку військових фахівців. Зокрема, у 2005 р. на навчання до військових навчальних закладів було прийнято близько 1200 курсантів, це вдвічі менше чисельності випуску цього ж року, але відповідає потребам Збройних сил в офіцерських кадрах на 2009–2010 рр. і забезпечує необхідну ротацію офіцерського складу на період до 2015 р. Розподіл державного замовлення здійснюється переважно між навчальними закладами Міністерства оборони.

Вища освіта військових фахівців – ступінчаста освіта на базі повної загальної середньої освіти, яка здійснюється у вищих військових навчальних закладах за ліцензією на підготовку військових фахівців усіх освітньо-кваліфікаційних рівнів (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр) та за освітньо-професійними програмами, які відповідають вимогам державних стандартів освіти і передбачають державну атестацію випускників і отримання ними документа державного зразка про освіту.

Вимоги до змісту, обсягу і рівня підготовки військових фахівців устанавлюються відповідно до потреб Збройних сил та інших військових формувань України, державних стандартів освіти, які є основою оцінки освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівня фахівців, незалежно від форм одержаної освіти. Державні освітні стандарти щодо підготовки військових фахівців розробляються і затверджуються відповідно до встановленого переліку напрямів та спеціальностей підготовки. Принципи ступінчатої безперервної освіти реалізуються в системі підготовки військових фахівців для призначення на посади тактичної, оперативної-тактичної та оперативної-стратегічної ланок Збройних сил та інших військових формувань України.

Устанавлюються такі рівні підготовки військових фахівців за призначенням: тактичний; оперативної-тактичний; оперативної-стратегічний.

Відповідно визначено такі рівні вищої військової освіти: військова освіта за програмою молодших спеціалістів; вища військово-спеціальна освіта; вища військово-оперативної-тактична освіта; вища військова оперативної-стратегічна освіта.

Для військових фахівців, які готуються до виконання завдань на посадах тактичної ланки, напрямами базової вищої освіти, крім галузі знань “Військові науки”, можуть бути напрями інших галузей знань.

Фахівці отримують освітньо-кваліфікаційні рівні: молодшого спеціаліста, бакалавра, спеціаліста або магістра. Вони становлять категорію офіцерів військового управління тактичного рівня.

Молодші спеціалісти готуються у ВВНЗ з терміном навчання до трьох років для служби на посадах командирів взводів, техніків та рівних їм, для яких виконання функціональних обов’язків вимагає військово-технічних знань та високої практичної підготовки. Після закінчення навчання їм присвоюються первинні офіцерські звання.

Найменування спеціальностей підготовки молодших спеціалістів визначаються відповідно до державного переліку напрямів та спеціальностей підготовки фахівців

різних освітньо-кваліфікаційних рівнів. За окремими напрямами підготовки молодших спеціалістів найменування їх спеціальностей формуються у галузі знань “Військові науки”. Нормативна частина змісту освіти молодших спеціалістів формується згідно з державними стандартами освіти, професійно орієнтована згідно з потребами Збройних сил та інших військових формувань України. Після закінчення ВВНЗ встановлюється рівень військової освіти: військова освіта за програмою навчання молодших спеціалістів.

Бакалаври готуються у вищих навчальних закладах II–IV рівнів акредитації з терміном навчання до чотирьох років на базі повної загальної середньої освіти або освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста. Після державної атестації їм присвоюється кваліфікація “бакалавр” та видається диплом державного зразка про здобуття базової вищої освіти за відповідним напрямом підготовки. Особам, які пройшли державну атестацію у галузі знань “Військові науки”, присвоюється кваліфікація “бакалавр, офіцер військового управління тактичного рівня” та видається диплом державного зразка про одержання базової вищої освіти.

Спеціалісти готуються у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації на базі отриманої кваліфікації бакалавра з терміном навчання до одного року. Після державної атестації їм присвоюється кваліфікація “спеціаліст за фахом” та видається диплом державного зразка про здобуття повної вищої освіти за відповідним напрямом підготовки.

За напрямами та спеціальностями, які практично збігаються з цивільними, на базі вищих навчальних закладів підготовка офіцерських кадрів організується за комбінованою схемою: на молодших курсах вони навчаються як студенти, а на старших – як курсанти. На підставі державної атестації після 4 курсу курсантам видаються дипломи бакалавра з відповідного професійного напрямку, а після закінчення вищого навчального закладу – дипломи спеціаліста.

Підготовка магістрів здійснюється з осіб, які одержали базову вищу освіту та кваліфікацію “бакалавр” за визначеними професійними напрямами, що містяться в державному переліку, або з осіб, які одержали кваліфікацію “спеціаліст” та повну вищу освіту. Після державної атестації їм присвоюється кваліфікація “магістр” і видається диплом державного зразка про здобуття повної вищої освіти за відповідним напрямом підготовки.

Бакалаврам, спеціалістам та магістрам встановлюється рівень військової освіти: вища військово-спеціальна освіта.

Після закінчення ВВНЗ курсанту присвоюється військове звання та укладається контракт з Міністерством оборони України про проходження військової служби у Збройних силах України протягом строку дії контракту.

Підготовка офіцерів оперативно-тактичного рівня здійснюється в Національній академії оборони України та на командно-штабних факультетах інших вищих навчальних закладів за окремими освітньо-професійними програмами. Термін навчання визначається відповідними програмами підготовки. Після державної атестації випускникам присвоюється кваліфікація: “спеціаліст, офіцер військового управління оперативно-тактичного рівня”, “магістр військового управління” із зазначенням

виду збройних сил, роду військ або інших військових формувань України. Випускникам зазначених вищих навчальних закладів встановлюється рівень військової освіти: вища військова оперативно-тактична освіта.

Підготовка офіцерів оперативно-стратегічного рівня здійснюється в Національній академії оборони України за військовими кваліфікаціями: магістр державного військового управління та спеціаліст, офіцер військового управління оперативно-стратегічного рівня. Освітньо-професійні програми підготовки військових фахівців для заміщення посад оперативно-стратегічної ланки формуються як програми післядипломної освіти для здобуття нової спеціальності в галузі “Військові науки” та кваліфікації “магістр державного військового управління” або “спеціаліст, офіцер військового управління оперативно-стратегічного рівня”. Випускникам Національної академії оборони України встановлюється рівень військової освіти: вища військова оперативно-стратегічна освіта.

Підвищення кваліфікації та перепідготовка військових фахівців здійснюються в Національній академії оборони України та інших вищих навчальних закладах на постійно діючих короткострокових курсах. В основу системи підвищення кваліфікації покладається принцип підготовки офіцерів за посадовим призначенням, а при визначенні змісту навчання – принцип опори на знання та вміння, набуті офіцерами під час навчання у вищих навчальних закладах та на практичній роботі у військах. В основу змісту програм перепідготовки та підвищення кваліфікації військових фахівців покладається принцип безперервної військової освіти з максимальним забезпеченням відповідності рівня їх підготовки вимогам функціональних обов’язків згідно з посадовим призначенням.

Підготовка науково-педагогічних працівників здійснюється за спеціальними програмами, побудованими на базі освітньо-професійних державних програм з урахуванням напрямів науково-педагогічної діяльності в ад’юнктурах, докторантурах, а також на спеціальних курсах у вищих навчальних закладах. Набір до ад’юнктури та докторантури здійснюється з числа найбільш підготовлених офіцерів, які займають відповідні посади у військах. Після завершення підготовки та успішної атестації випускникам видається документ на право педагогічної діяльності, вони призначаються на посади науково-педагогічного складу. З метою стимулювання плідної роботи над дисертацією встановлюється грошова винагорода для кандидатів та докторів наук.

Під час навчання у військовому університеті, військових інститутах, військових коледжах курсанти перші два роки проживають у казармі, останні два або три роки проживають у гуртожитку, які, як правило, знаходяться на території військового містечка. Розміщення курсантів, внутрішній розпорядок та розпорядок дня у гуртожитку організовується згідно з вимогами статутів Збройних сил України та наказів відповідних начальників.

Таким чином, кількісно система військової освіти зазнала істотних змін. Можна сказати, що сьогодні вона в основному відповідає вимогам підготовки військових фахівців.

Розглянемо, як іде справа зі змістовним боком процесу військової освіти. Аналіз керівних документів з питань навчально-виховного процесу у військових навчаль-

них закладах показує, що навчально-виховний процес – це цілеспрямована і взаємообумовлена діяльність викладача і тих, хто навчається, з підготовки офіцерських кадрів. Основними формами організації навчального процесу у ВВНЗ, як і багато років тому, залишаються: лекції, семінари, лабораторні і практичні заняття, групові вправи. У програмах підготовки військових фахівців передбачаються такі цикли навчальних дисциплін: гуманітарні і соціально-економічні; природничо-математичні (фундаментальні); професійні (спеціальні) і практичне навчання. При цьому при розподілі учбового часу за циклами дисциплін, наприклад, для підготовки бакалаврів, відводиться: гуманітарні і соціально-економічні дисципліни – $20\pm 5\%$; природничо-математичні (фундаментальні) – $25\pm 5\%$; професійні (спеціальні) – $55\pm 5\%$.

Таким чином, після 16-річного реформування, структура і зміст військової освіти зберегли у своїй основі парадигму “знань”. Основною метою військової освіти була і залишається підготовка до служби в армії, а не гармонійний розвиток особи захисника Вітчизни. Кількісні скорочення ВВНЗ торкнулися якісних характеристик системи підготовки військових кадрів. Міністерство оборони залишається практично монополістом з надання відповідних послуг військової освіти. Відсутність серйозної конкуренції позбавляє його стимулів до здійснення гуманізації військової освіти, до розробки і формування нових шляхів отримання знань, до розширення спектру освітніх послуг. Молода людина, яка вирішила присвятити себе військовій службі, не має альтернативних шляхів отримання військової освіти, окрім як навчання у ВВНЗ. Система військової освіти виконує практично всю роботу з підготовки військовослужбовців для служби в армії. Впродовж 4–5 років курсанти вивчають гуманітарні і соціально-економічні, фундаментальні і спеціальні дисципліни. Але після закінчення ВВНЗ не всі випускники присвячують себе військовій службі, на жаль, молоді офіцери звільняються і по закінченні терміну першого контракту, а деколи і до його завершення. Тільки у 2006 р. та за 2 місяці 2007-го рапорти на звільнення подали 2867 молодших офіцерів [6]. Молоді фахівці, підготовлені у ВВНЗ, йдуть у цивільні сфери. Таким чином, Міністерство оборони частково взяло на себе виконання завдань з підготовки кадрів для різних галузей народного господарства.

Під час навчання у ВВНЗ курсанти перших курсів проживають у казармах. Так було і в період комплектування армії за призовом, коли весь особовий склад проживав у казармі протягом усього терміну служби. І це було цілком природно, що майбутній офіцер, осягаючи специфіку військової служби, частину часу проводить в казармі. Але сьогодні ситуація докорінно змінилася. Збройні сили України переходять на добровільний принцип комплектування, що припускає відмову від розташування військовослужбовців у казармі. На нашу думку, умови спільного проживання в казармі не сприяють створенню гуманізованого, особово-орієнтованого середовища ВВНЗ.

Пошуком шляхів розв'язання проблем у системі військової освіти постійно займаються науково-педагогічні працівники ВВНЗ. Але сьогодні ця робота проводиться в умовах хронічного недофінансування. Сума встановленої грошової винагороди офіцерам, що мають наукові ступені, на сьогодні становить від 30 до 50 грн. для

кандидата наук і від 80 до 100 грн. для доктора наук. Природно, що така грошова винагорода не виконує функцію стимулювання плідної наукової роботи у ВВНЗ.

Створення ефективної системи військової освіти, на нашу думку, потрібно починати з побудови її нової моделі, заснованої на нових поглядах на світ, нових ціннісних орієнтаціях, що носять гуманістичну спрямованість, усвідомлення нових функцій армії в житті сучасного суспільства. Реалії наших днів вимагають такої перебудови освіти, яка б надала фахівцям знання і навички соціальної рефлексії, здатності до проектування і прогнозування розвитку ситуації в різних сферах життєдіяльності. Оскільки умови життя і діяльності збройних сил тепер суттєво змінилися, повинна, відповідним чином трансформуватися і військова освіта.

На жаль, еволюційний процес ще дуже слабо торкнувся основ навчально-виховного процесу у ВВНЗ. Це не відповідає вимогам часу, тенденціям, що домінують у всьому світі, внаслідок чого система підготовки військових кадрів в даний момент не повною мірою реалізує своє основне призначення – адекватне відзеркалення і ефективне засвоєння суб'єктами військової освіти досвіду військово-професійної діяльності. Система військової освіти неефективно виконує функцію відтворення соціально-професійного потенціалу військовослужбовця.

На наш погляд, нова модель освіти повинна відрізнятися від традиційної за такими параметрами:

за цілями освіти: головна мета нової моделі – професійний і особистісний розвиток індивідів, розвиток творчих здібностей, абстрактного мислення, всебічна підготовка до військово-професійної діяльності;

за змістом освіти: необхідно підсилити діяльнісний аспект військового навчання введенням проблемно-орієнтованої освіти; за нормами Болонської декларації гуманітарна складова на рівні підготовки “магістр” повинна становити не менше 27% від загального плану.

за методами навчання: перехід до методів інноваційного навчання, заснованих на включенні майбутніх офіцерів в контекст майбутньої військово-професійної діяльності, що має на увазі використання активних методів навчання.

Ситуація, коли військове відомство є монополістом у сфері військової освіти, не сприяє розвитку системи військової освіти. Державі і суспільству необхідно створити умови для тіснішої інтеграції систем військової і вищої технічної, гуманітарної освіти в умовах, що склалися, доцільним уявляється поступовий перехід в системі військової освіти на схему “чотири роки – студент, один рік – курсант”, що дозволить значно скоротити витрати на підготовку військових фахівців.

Для підвищення ефективності наукових досліджень у сфері військової освіти необхідно розробити дійовий механізм стимулювання діяльності вчених, елементами якого можуть бути: підвищення грошової винагороди за вчений ступень, преміювання з нагоди успішного захисту дисертації, видання монографій, навчально-методичної літератури, за раціоналізаторську і винахідницьку роботу тощо.

1. *Bourdieu P., Passeron J.* - C. Reproduction in Education: Society and Culture. – L. 1977.
2. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. – Х.: Видав. центр Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2000–2007 рр.
3. Гуманітарний вісник Збройних сил України. – К.: МО України. – 2005. – №1; 2006. – № 1. (2); *Біжан І.В.* та ін. Організація навчально-виховного процесу, методичної і наукової роботи у вищій військовій школі. – Харків, ХВУ, 2001 – 410 с.; *Требін М.П.* Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації: монографія. – Х.: Видав. дім “ІНЖЕК”, 2004. – 404 с.
4. *Калагін Ю.А.* Соціально-професійний потенціал військовослужбовців // Третя наук. конф. Харк. ун-ту Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба. – Х.: ХУПС, 2007. – 208 с.
5. Біла книга 2005. Оборонна політика України Міністерство оборони України. – К.: МО України, 2006. – 134 с.
6. Відкритий лист керівництву держави щодо незадовільного вирішення соціальних проблем військовослужбовців та осіб, звільнених з військової служби Правління Громадської ради при Міністерстві оборони України / Управління Прес-служби Міністерства оборони України – 2007 р. – 20 берез.